

BOEKBESPREKINGEN

Robin Lane Fox, *De Bijbel: waarheid en verdicthting*, Agon, Amsterdam 1993, ISBN 90-5157-174-7, 508 blz., f 49,90.

Een man een man, een boek een boek. De man is Robin Lane Fox, oud-historicus, *fellow* aan *New College* in Oxford en uitgesproken atheïst. Het boek is het Boek, de Bijbel, het 'onfeilbare woord van God'. Lane Fox stelt de vraag die velen voor hem ook hebben gesteld: bevat de Bijbel de historische waarheid? Hij verbindt daar echter de vraag aan of de Bijbel nog wel het 'woord van God' kan bevatten wanneer er geen historische waarheid in staat. Tenslotte stelt hij de vraag wat de Bijbel kan zijn, wanneer het niet het 'onfeilbare woord' is. In vier delen en tweeëntwintig hoofdstukken probeert Lane Fox een antwoord op deze vragen te vinden. Achtereenvolgens behandelt hij de geschiedenis *van* het Schrift, de geschiedenis *in* het Schrift en zijn eigen visie op het Schrift. In elk deel gaat Lane Fox eerst in op de joodse teksten en erna in op het Nieuwe Testament.

Deel één is een soort inleiding waarin gewezen wordt op tegenstrijdigheden en onwaarheden in de twee scheppingsverhalen van Genesis en in de geboorteverhalen van Jezus. Lane Fox analyseert de verschillende teksten en ontdekt dat de verhalen, wat betreft de historische gebeurtenissen die ze beschrijven, niet in overeenstemming zijn met de bekende feiten maar ook niet met elkaar of zelfs met zichzelf. Hij concludeert hieruit dat de Bijbel niet Gods woord bevat, wat leidt tot de vraag wat de teksten in de Bijbel dan wel zijn.

In het tweede deel gaat Lane Fox in op deze vraag door te kijken naar de oorsprong van de Bijbel. In een levendige en vlotte stijl wordt beschreven hoe de verschillende oerteksten zich in de loop der tijd ontwikkelen tot de ons bekende Bijbelboeken. Lane Fox legt hierbij enige nadruk op het belang van de Babylonische Ballingschap (587-539 v.C.) voor de totstandkoming van het joodse Schrift. Liedereren, kronieken, uitspraken van profeten en oude verhalenbundels werden herschreven en bewerkt om de joodse ballingen een duidelijke eigen identiteit te geven maar ook om de ballingschap en de verwoesting van de Tempel in Jeruzalem vanuit het joodse geloof te verklaren.

In de behandeling van het Nieuwe Testament toont Lane Fox overeenkomsten aan met de ontwikkeling van het joodse Schrift. Hoewel de teksten van het Nieuwe Testament chronologisch dichter bij ons staan - ze zijn geschreven in de eerste twee eeuwen na Christus - betekent dit volgens Lane Fox niet dat de teksten betrouwbaarder zijn dan die van de oudere (joodse) geschriften. Ook in het Nieuwe Testament werden teksten veranderd, bewerkt en aangevuld.

In deel drie komt de vraag naar de historische waarheid van de gebeurtenissen, data en personen in de Bijbel naar voren en tevens kijkt Lane Fox naar de mate waarin de auteurs en bewerkers 'goede' geschiedschrijving bedreven.

Kunnen de auteurs voldoen aan zijn criteria van geschiedschrijving? Het probleem hierbij is dat de criteria die Lane Fox stelt anachronistisch zijn, waardoor de auteurs moeilijk vanuit hun eigen tijd begrepen kunnen worden. Het zou interessanter zijn geweest wanneer hij op zoek zou zijn gegaan naar de criteria uit die tijd voor het schrijven van een geschiedenis. De beoordeling van de auteurs zou dan mogelijk vaker in positieve zin afwijken van het predikaat 'slecht historicus' dan in dit werk het geval is.

Wanneer de Bijbel de waarheid bevat, dan moet deze volgens Lane Fox corresponderen met feiten. Deze feiten haalt hij uit de archeologie, uit niet-bijbels geschreven bewijsmateriaal en uit bewijsmateriaal van, zoals hij het zelf noemt, "wat we nu weten maar zij toen niet." Wat deze bronnen ons vertellen, komt in beperkte mate overeen met wat de Bijbel vertelt, maar het is, volgens hem, niet genoeg om de verhalen van de Bijbel als waar te bestempelen. Vervelend is dat Lane Fox hier gebruik heeft gemaakt van bronnen zonder dat hij een uitgebreide bronnenkritiek geeft. Hij brengt geen nuance aan in de conclusies die hij uit de vergelijkingen met deze bronnen trekt en lijkt daardoor alleen zijn eigen zwart-wit oordeel te willen delen met de lezer. Zo staat in de ogen van Lane Fox een Babylonische religieuze verhandeling over de overwinning van de Babyloniërs op de Israëlieten dichter bij de waarheid dan de versie uit de Bijbel over hetzelfde gebeurtenis, terwijl niet duidelijk wordt waarom dit zo is.

Tenslotte geeft Lane Fox in deel vier zijn eigen interpretatie van de betekenis en waarde van de Bijbel. De Bijbel moet in zijn ogen niet gezien worden als het woord van God, maar als een boek met daarin - wat hij noemt - menselijke waarheid. Volgens Lane Fox is de Bijbel literaire fictie en laat deze zien wat de mensen in Israël over een periode van ongeveer 800 jaar geloofden over een God.

Door het ontbreken van notnummers in de tekst is de lijst van aantekeningen en de bibliografie achterin het boek erg onhandig. Tijdens het lezen van de tekst moest ik voortdurend kijken of Lane Fox iets op andere literatuur baseerde of dat hij zijn eigen inzichten weergaf. Er is echter meer elementaire kritiek te leveren op het boek. De zoektocht van Lane Fox naar *de* historische waarheid is discutabel. De historische waarheid van de bijbel is niet te vinden (als deze überhaupt al te vinden is) door details te vergelijken met andere gegevens. Jammer is dat Lane Fox, op grond van zijn bevindingen, de Bijbel al snel diskwalificeert als het onfeilbare Woord. Hierdoor verandert het historische betoog op een aantal momenten in een theologisch traktaat, wat oneigenlijk aandoet. Historische feiten zeggen niets over religieuze waarheden of onwaarheden, hoezeer Lane Fox ons dat ook wil doen geloven. Ondanks deze ongelukkige basisredeneringen is het een prettig boek om te lezen en geeft het een interessant beeld van de Bijbel in ontwikkeling. Het is zeker een aanrader voor een ieder die zich verder wil verdiepen in de Bijbel als historische bron.

Paul de Jong

Istvan Bejczy, *Pape Jansland en Utopia. De verbeelding van de beschaving van middeleeuwen en renaissance*, Universitair Publikatiebureau, Nijmegen 1994, ISBN 90-373-0248-3, 360 blz., f 49,50.

Dit proefschrift van een Nijmeegs historicus is een zeer onhistorische studie. Het betreft een tekstuele analyse en vergelijking van twee utopische teksten, verhalende bronnen die gaan over een andere, betere wereld, te weten de zogenaamde *Brief van Priester Jan*, uit de twaalfde eeuw, en de *Utopia* van Thomas More, voor het eerst verschenen in 1516. Wat de auteur in de inleiding voorstelt te doen met deze beide teksten, is niet gering:

Deze lezing [van beide teksten] wil meer zijn dan zomaar een poging bij twee oude teksten uitleg te verschaffen. De werelden die in de brief van Pape Jan en de *Utopia* worden beschreven, worden opgevat als verbeelding van de beschaving van de middeleeuwen, respectievelijk de renaissance. De hier geboden lezing heeft tot doel deze verbeelding inzichtelijk te maken en zodoende tot een begrip van beide beschavingen te komen. [...] Sprekend over 'beschaving' wordt aansluiting gezocht bij de cultuursemantiek die onder aanvoering van Joeri Lotman is ontwikkeld in de school van Moskou en Tartoe (Estland). In de zienswijze van deze school [die zich toelegt op de interpretatie van cultuursystemen aan de hand van tekstanalyse] is elke 'cultuur' verbonden met de voorstelling van haar eigen tegendeel.

Nu is die laatste mededeling iets wat mij niet exclusief voor de semantische opvatting van Lotman *cum suis* lijkt, maar wel inderdaad hun tekstsemiotiek, die ik verder niet ken, maar Bejczy kennelijk wel. De hamvraag is dus wat zijn benadering toevoegt aan onze kennis en interpretatie van beide klassiek te noemen utopische teksten.

Het grootste deel van het boek bevat zeer leesbare en onderhoudende reconstructies en interpretaties van wat de beide teksten ons aan inhoud te bieden hebben. Van de *Brief van Priester Jan* is zelfs een Middelnederlandse teksteditie naar een Antwerpse druk van ca. 1506 als bijlage opgenomen. Het zijn nu eenmaal beide even amusante als moralistische teksten, voor de huidige lezer niet minder dan voor de lezer van toen. Waar gaan zij over?

Eerst de *Brief van Priester Jan*. Even na het midden van de twaalfde eeuw kwam in Europa een 'brief' in omloop, die geschreven zou zijn door 'Presbyter Johannes', of, in het Middelnederlands, 'Pape Jan'. De oudste, Latijnse versies van het geschrift zijn gericht aan de Byzantijnse keizer Manuel Comnenus (1143-1180). Pape Jan stelt zich in de brief voor als de machtigste heerser en beschrijft zijn in menig opzicht fantastische rijk, dat zich over de drie 'Indiën' zou uitstrekken. Talloze bijzonderheden over verre vreemde volkeren passeren de revue, maar het meest bijzondere is wel dat priester Johannes een christelijk rijk in harmonie bestuurt in het Verre Oosten. De brief genoot een enorme populariteit tot in de vroege zestiende eeuw, getuige onder meer de Nederlandse druk uit 1506, en werd in vele volkstalen verspreid.

Thomas More's *Utopia* lost de *Brief van Pape Jan* als het ware in 1516 af, een belangrijk argument voor Bejczy om beide teksten tegenover elkaar te zetten. Het werk is meer dan alleen een beschrijving van het verre, pas ontdek-

te eiland Utopia. De ondertitel van het werk luidt: "Over de beste toestand van de staat en over het nieuwe eiland Utopia, een waarlijk schitterend boekje, niet minder heilzaam dan vermakelijk." De *Utopia* bestaat uit twee boeken, waarin het eiland, zijn bewoners en hun zeden en gewoonten in detail worden beschreven. Deze beschrijving vindt plaats in het kader van een door Thomas More weergegeven gesprek tussen hemzelf, zijn Antwerpse vriend Pieter Gilles en de Portugese zeeman Raphael Hythlodæus die het eiland zou hebben bezocht. Het is duidelijk dat More zijn fictieve eiland dankzij de recente ontdekkingsreizen een realistische geografische inkadering kan geven. Een kaart van het eiland werd aan de uitgave toegevoegd, maar met de Griekse benaming die 'nergensland' betekent, gaf More al aan dat zijn voorstelling fictief was. Voor Bejczy belichaamt Utopia het humanistische beschavingsideaal, dat, tevergeefs overigens, probeert af te rekenen met zijn middeleeuwse erfenis.

De grote conclusie van Bejczy is dat in de *Brief van Priester Jan* de christelijke beschaving een vergelijk aangaat met haar tegendeel, terwijl in de *Utopia* de beschaving (de humanistische) haar tegendeel (de middeleeuwse) van zich probeert af te schudden. Dit lijkt mij een truïsme dat noch de moralistische waarde van de *Brief* noch de politiek-ironische lading van de *Utopia* voldoende recht doet. Het voegt eigenlijk ook niets toe aan onze kennis en interpretatie van beide teksten: we weten dat de middeleeuwers dachten in contrasten met het eigene en de humanisten in ontkenning van het voorafgaande, maar veel interessanter dan dit is de context waarin de beide teksten hebben gefunctioneerd en hoe zij invloed hebben uitgeoefend op het eigentijdse denken. Zoals Quentin Skinner al in 1987 overtuigend aantoonde¹, zijn er van de *Utopia* van oudsher twee interpretaties te onderscheiden. De eerste interpretatie beschouwt de *Utopia* als een politieke utopie, waarin More geprobeerd heeft de best mogelijke staat te beschrijven zonder gebruik te maken van de christelijke openbaring. In de tweede interpretatie gaat men ervan uit dat More niet het enthousiasme van Raphael Hythlodæus voor Utopia deelt, maar juist heeft gekozen voor een zeer ambigue dialoog, waarin hij kritische kanttekeningen plaatst bij het ideale systeem dat Hythlodæus beschrijft. Maar de ene interpretatie sluit de andere niet geheel uit. Het was in ieder geval More's intentie met de *Utopia* een discussie over de eigentijdse maatschappelijke toestand, zo men wil beschaving, op gang te brengen. Hij daagde met dit geschrift zijn tijdgenoten uit om te overwegen, of Utopia een alternatief kon zijn, zoals blijkt uit zijn slotwoorden: "[...] toch erken ik [More] volmondig, dat er in de staatsinrichting der Utopiërs een menigte dingen voorkomen, welke ik ook graag in onze staten zou ingevoerd zien."

Aan een interpretatie van beide teksten in de eigen tijd wil Bejczy helaas niet beginnen, getuige de woorden op pagina 17. "In deze studie is het niet de

1 Q. Skinner, 'Sir Thomas More's Utopia and the language of Renaissance humanism' in: A. Pagden ed., *The languages of political theory in Early-modern Europe* (Cambridge 1987) 123-157.

bedoeling de te lezen teksten terug te voeren op iets anders dan zichzelf. Het gaat niet om het 'contextualiseren' van beschavingsvormen in een 'maatschappelijke werkelijkheid', maar om de beleving van culturele grenzen en verschillen, zowel binnen teksten als tussen teksten onderling". Hier scheidden zich dan helaas de wegen van de Lotman-aanhanger en de ideeënhistoricus die dit boek toch graag zal lezen, maar enigszins teleurgesteld terzijde zal leggen met de open vraag: wat moeten we hiermee? Dat is jammer, want Bejzcy kan goed schrijven. Hij produceerde nu zelfs zijn eigen utopische novelle, *Claustralië* getiteld, net verschenen en verkrijgbaar in de boekhandel.

Karin Tilmans (UvA)

László Marác, *Hongaarse kentering. Een politieke beschouwing over Midden-Europa*, Aspekt, Nieuwegein 1995, 350 blz. ISBN 90-75323-06-9, ill., f 59,90.

Op 28 december 1995 verscheen in *de Volkskrant* een artikel van J.D. Blauw en G. Wilders, respectievelijk lid en medewerker van de Tweede Kamerfractie van de VVD, waarin zij pleitten voor een actievere houding van het Westen tegenover de Hongaarse minderhedenproblematiek in Midden- en Oost-Europa. De politieke druk op met name Slowakije en Roemenië zou, volgens hen, vergroot moeten worden indien deze landen hun beleid ten aanzien van de Hongaarse minderheden niet wijzigen. In het artikel werd verwezen naar het boek van László Marác - docent Oosteuropese studies aan de Universiteit van Amsterdam - waarin de westerse onderschatting van genoemde problematiek 'treffend wordt verwoord', aldus Blauw en Wilders.

Door het verdrag van Trianon (1920) zijn grote Hongaarse minderheden onder het bestuur van veelal nieuw opgerichte staten als Tsjechoslowakije, Joegoslavië, Roemenië en de Oostenrijkse Republiek gekomen. In deze staten heerste over het algemeen een vijandige houding ten aanzien van de Hongaren, omdat hun inwoners, al dan niet terecht, bang waren voor Hongaars revisionisme en slechte herinneringen hadden aan de vooroorlogse politiek van magyarisering. Het nationaliteitenprobleem dat binnen de Dubbelmonarchie had bestaan, was met de opsplitsing van het Habsburgse Rijk niet opgeheven, maar simpelweg overgegaan op de nieuw ontstane staten. Dit 'onrecht' van Trianon jegens de Hongaarse minderheden, dat zou voortduren tot op de dag van vandaag, vormt het voornaamste uitgangspunt van *Hongaarse kentering*.

In zijn boek behandelt Marác achtereenvolgens de ontwikkeling van het Westerse Hongarije-beeld en de consequenties van het Trianon-verdrag. Hij besluit met enkele aanbevelingen ten aanzien van de te volgen Hongaarse buitenlandse politiek. Laat ik meteen maar stellen dat Marác er geen moment in slaagt deze interessante opzet overtuigend uit te werken. Zijn grootse handicap is namelijk dat hij nergens in staat is afstand te nemen van een zeer benauwende, Hongaars nationalistische kijk op zowel heden als verleden.

Daarbij brengt hij zijn opvattingen, die wemelen van de complottheorieën, in de meest groteske vormen onder woorden. Zo stelt hij dat het westerse Hongarije-beeld vanaf het begin van de twintigste eeuw, met de verschijning van *Racial problems in Hungary* in 1908 van 'de historicus-propagandist' R.W. Seton-Watson, hoofdzakelijk negatief was. Hongaren zouden sindsdien gezien worden als chauvinisten, irredentisten, germanofielen, revisionisten en antisemieten. Dat *Racial problems* juist toen verscheen, is volgens MarácZ geen toeval. Een jaar eerder immers had Groot-Brittannië een anti-Duits pact met Rusland en Frankrijk gesloten. Een verdere analyse van *Racial problems* wordt vervolgens onnodig geacht. Hoe stereotype deze westerse opvattingen zouden zijn wordt duidelijk, wanneer MarácZ uitlegt welke elementen de basis vormen van de Hongaarse cultuur: "geestelijk-morele imperatieven, constitutionalisme, tolerantie, integratie, vrijheidsdrang en compromisbereidheid." Anti-Hongaarse opvattingen rond de eeuwwisseling werden overigens versterkt door "het negatieve zelfbeeld van Hongaarse progressieven en links-extremisten."

De bewering dat de Hongaarse taal van Finoegrische herkomst zou zijn is voor MarácZ slechts het zoveelste bewijs dat er allerlei krachten aan het werk zijn die de Hongaarse identiteit trachten te verbasteren en te neutraliseren. In dit geval waren het Duitsers - de bedoelde wetenschappers Jozef Budenz en Paul Hunfalvy waren in werkelijkheid Hongaren van Duitse komaf - "die deze oorsprongsmythen voor de Hongaren bedacht en opgedrongen [hebben] [...] om de Hongaren te relateren aan onbekende, onbeduidende volkeren zoals de Wogoele en de Ostjaken [...]". MarácZ weet wel beter: de Hongaren zijn verwant aan "grote strijdersvolkeren uit het Oosten", zoals de Scythen, de Hunnen en Turkse volkeren. Dat slechts zo weinig mensen hiervan op de hoogte zijn, komt volgens MarácZ doordat tot op de dag van vandaag onderzoek naar de eigen nationale cultuur en identiteit in Hongarije gedwarsboomd wordt. MarácZ spreekt in dit verband ondermeer van een "globale uniformeringscultuur die door machtige financieel-economische centra opgedrongen wordt."

Na Trianon brak er in Hongarije's buurlanden een tijd van anti-Hongaarse maatregelen aan, door de schrijver steevast aangeduid met termen als 'etnische engineering' en 'genocide'. Maatregelen die tot op de huidige dag voortduren en zelfs in hevigheid lijken toe te nemen. De bouw van de kerncentrale bij Mohovce (Slowakije) aan de grens met Hongarije is hiervan een goed voorbeeld. Dit project heeft grote protesten uitgelokt bij zowel Oostenrijkse als Hongaarse milieuorganisaties en vormt werkelijk reden tot grote ongerustheid. MarácZ trekt de hele zaak echter in het belachelijke wanneer hij beweert dat dit project onderdeel uitmaakt van een 'ecologische omsingeling van Hongarije'. Het lozen van radio-actief afvalwater in de Donau zal, aldus de schrijver, het drinkwater van Boedapest besmetten waardoor de genetische samenstelling van de stadsbevolking binnen een generatie zal worden gewijzigd.

Welke 'kentering' de schrijver precies op het spoor is blijft onduidelijk. Wel staat hem voor ogen dat Hongarije een meer 'expansionistische politiek' dient te voeren, gebaseerd op een 'offensieve strategie'. Alleen zo kan de 'agressieve expansie-politiek' van Hongarije's burens worden gestopt, en kunnen concessies

voor de 'Hongaarse nationale gemeenschappen' worden afgewongen. Hongarije moet zich daarbij niet blind staren op het Westen maar tevens goede contacten onderhouden met met name Rusland en de Oekraïne en het Verre Oosten. Dat de Russen een groot respect voor de Hongaren hebben ontwikkeld, blijkt volgens MarácZ bijvoorbeeld uit het feit dat Hongarije van Zjirinovski Transsylvanië zou mogen overnemen. Mocht er al sprake van een kentering zijn, dan belooft dit dus bovenal actie.

Het gegeven dat een dergelijk boek als uitgangspunt is genomen voor een pleidooi van de eerder genoemde politici, en een positieve, neutrale ontvangst kreeg in een uitgebreide recensie van Peter Michielsen in *NRC Handelsblad*, wekt grote verbazing. Op de achterflap lees ik dat dit "het belangrijkste boek over Midden-Europa is sinds de *Wende*. Een *must* voor iedereen die zich interesseert voor de toekomst van ons continent." Ik denk dat MarácZ met dit boek de Hongaarse minderhedenkwestie een zeer slechte dienst heeft bewezen, en de westerse beeldvorming over het land in weinig positieve zin heeft beïnvloed. Het boek baart slechts diepe zorgen, met name wat MarácZ' toekomstvisie van ons continent betreft.

Stefan van der Poel